

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ПРИЧИН ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ В УКРАЇНІ У ЖОВТНІ 1905 РОКУ: СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР

Розглядається комплекс історичної літератури, де висвітлюється проблема єврейських погромів, що прокотилися теренами України у жовтні 1905 року. В центрі уваги – розуміння авторами наукових робіт причинності селянського антисемітизму, місця українського селянства в єврейських погромах, зв'язку погромів із урядовою діяльністю та пропагандою російських консервативних партій.

Ключові слова: селяни, євреї, «дні свобод», погроми, антисемітизм, чорносотенці.

Етнічні відносини в Україні – тема багата на матеріал і актуальна, враховуючи сучасний стан міжнаціональних та регіональних відносин у нашій державі. Мабуть одне з неоднозначних за своїм змістом питань – взаємовідносини українського єврейства та тубільного населення. Трагічні події спалахів антисемітизму періоду, що передували Українській національній революції 1917–1921 рр., залишаються і досі малодослідженими предметами історичних розвідок, особливо в контексті взаємовідносин єврейства та українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. При цьому головним епізодом українсько-єврейських відносин цього часу, звичайно, є погромна хвиля восени 1905 року. Визначити місце в ній селянства намагалися кілька поколінь істориків, розв'язуючи трикутник протиріч селянство – євреї – влада.

Етапність досліджень відносин селянства та єврейства в роки Першої російської революції (далі – ПРР) стисло можемо представити наступним чином: дожовтневий, радянський і сучасний (від 1991 року) періоди. До 1917 р. тема єврейських погромів в Україні висвітлювалася переважно публіцистами і мало порушувалася істориками. Тема єврейських погромів висвітлена російськими публіцистами В. Голубевим і А. Лосицьким в книзі «Аграрний рух в Росії в 1905–1906 рр.», присвяченій селянському рухові на Лівобережжі. Погромний рух вони аналізували виключно за матеріалами анкет респондентів Імператорського вільного економічного товариства (далі – ІВЕТ). Звідси неповнота матеріалу – якщо респонденти не подавали відомостей про погроми, то, відповідно, автори їх і не згадували. Наприклад, у Київській губернії, де відбулося чимало нападів на євреїв, за висновком авторів книги, «проти євреїв, як таких», селянський рух не спрямовувався¹. Тут чітко проявилася позиція суб'єктів опитування розмежовувати селянські виступи і сутички на національному ґрунті.

Загальну картину погромів в Україні змалював автор спеціалізованої статті, вміщеної до «Єврейської енциклопедії». Ці події він назвав «жовтневими погромами» за основним часом їх протікання у 1905 р. Автор навів статистику кількості погромів, постраждалих та матеріальних збитків, описав їх наслідки та роль різних соціальних груп населення, в тому числі селянства². (ЕЗ) Епізоди погромної хвилі, причини, які привели селянство в ряди погромників, описані також представниками консервативного табору – П. Алмазовим і анонімним автором статті про селянський рух на Чернігівщині у 1905 р.³

У радянській історичній науці тема антисемітизму в Україні висвітлювалася фрагментарно. Єврейські погроми, за небагатьма виключеннями, в контексті селянського руху згадувалися побіжно, саме селянство від них або ретельно відмежовувалося або показувалося темною масою, яка сліпо повірила в чорносотенну пропаганду. Таке розуміння відношення селянства до погромів зустрічаємо в роботах С. Глушка, М. Лещенка і П. Кудлая⁴. Книга Й. Дроздова, присвячену селянському рухові на Чернігівщині в період ПРР, де автор сухо подав факти широкої участі селянства в погромах, скоріше є виключенням⁵.

Найбільш виразно тема відносин селянства та євреїв висвітлена в роботах, що побачили світ за останній історіографічний період. Серед них особливий інтерес представляють праці

дослідників чорносотенного руху І. Омелянчука та С. Степанова, які спробували розглянути причинність погромів у комплексі з мотивацією селянства, впливовості на нього владної та чорносотенної пропаганди⁶. Регіональні дослідження «єврейського питання» в контексті передреволюційного та революційного часу представлені в роботах українських істориків М. Гаухмана, А. Кохана, Т. Морозової й О. Федькова. В центрі уваги авторів – стихійність або організованість погромів, специфічні інтереси сільського населення в переслідуванні євреїв, роль держави або правих партій в налаштуванні селянства проти юдеїв⁷.

Зауважмо, що всі згадувані нами дослідники не відокремлювали специфіку селянського антисемітизму від всього комплексу причин погромів, але враховували наявність даної проблеми. Тож на разі актуальним залишається питання про характер взаємовідносин між українцями та єврейством на тлі революційних трансформацій початку ХХ ст., і, як його базове історіографічне завдання, – узгодження комплексу історичної літератури з даного питання. Ця позиція і визначає мету даної статті – аналіз погляду істориків на причинність участі селян в єврейських погромах.

Зазначимо, що дослідниками ПРР в Україні в темі відносин українських селян та євреїв акценти розставлялися наступним чином: що спричиняло погромні акти і чим мотивувалися погромники; яким був соціальний склад погромників і яке місце серед них займало селянство (або його окремі групи); проти якої частини єврейства була спрямована погромна стихія; прояви антисемітизму в сільському середовищі поза погромних дій; випадки порятунку євреїв від погромів селянами; співробітництво революційних селян та єврейства. Ключовим питанням, звичайно, був пункт про причини погромів. Тут можна виокремити дві панівні точки зору – економічну і політичну. З економічної позиції причини роз'яснювалися як класовими суперечностями, так і банальним бажанням поживитися чужим добром.

Той факт, що єврейські погроми супроводжувалися розбиранням майна поміщиків давав деяким дослідникам привід говорити про загальний класовий зміст руху, безвідносний до етнічної належності власників. На користь цього свідчили респонденти ІВЕТ з Чернігівщини. Один з жителів Пакульської волості Чернігівського повіту, писав, що «в цій місцевості грабунок мав місце лише в тих маєтках, що перебували в руках євреїв; ті маєтки, що здавалися селянам, грабунку не підлягали...» В Ріпкінській волості ті євреї-орендарі, які поважно ставилися до селян («по-людські»), запобігали участі тих передатчиків землі, яких селяни сприймали як своїх визискувачів⁸.

Ілюстрацією випадків жорсткої експлуатації селян представниками єврейських власників є спогади Л. Троцького про засади господарювання його батька. В економії Давида Бронштейна робочий день тривав понад 14 годин на добу. Помешканням робітникам слугувало чисте поле, у дощову погоду – стіжки. На обід давали пісний борщ і кашу, на вечерю – пшону юшку, а м'ясом не годували зовсім⁹. Зауважимо, що батько великого революціонера не був виключенням серед власників різних національностей, які прагнули збільшити прибутки за рахунок зростання продуктивності праці, в тому числі, екстенсивними методами. Проте, думка про «єврейську експлуатацію» таки вкорінювалася в свідомість тубільного населення. Це визнавав один з колишніх відомих керівників Бунду в Україні М. Рафес, пояснивши у своїх споминах неприязнь українських селян до євреїв «ненавистю до великих власницьких класів» – панів, що, зрештою, співпадало із гаслом геть «ляхів», «москалів» (поміщиків російського та польського походження) та «жидів» (євреїв-крамарів і орендарів). При цьому, на переконання мемуариста, тоді українське селянство ще не було по-справжньому «охопленим національною свідомістю»¹⁰.

Характерне, що такої самої точки зору дотримувалися в оцінці ситуації і представники влади, що відмітили деякі сучасні дослідники. Зокрема, генерал-ад'ютант Ф. Дубасов, відряджений у листопаді 1905 р. до Чернігівської, Полтавської та Курської губерній для придушення повстання, у рапорті Миколі II покладав відповідальність за погроми на самих євреїв. У Суразькому повіті, відзначав він, євреї з числа управлінців, прикажчиків, мірошників відзначалися суворим ставленням до селян, що вкупі зі «зневагою до патріотизму та підданських почуттів росіян» і призвело до погромів. Звідси – передбачувана поведінка селян. У посаді Клиніці Дубасов навіював представникам місцевої єврейської громади, що «вони своєю нахабною поведінкою самі протиставили себе проти народу»¹¹.

Винахідником формули «самі винні» царедворці часів Миколи II, звичайно, не були. До роз'яснення, що погроми є спалахом народного гніву проти економічної експлуатації євреями корінного населення, уряд прибігав ще у 1881 р., коли містами імперії прокотилася хвиля погромів євреїв як помста за вбивство народовольцями Олександра II¹². Спеціальні урядові комісії, які діяли в смузі осілости та Харківській губернії у перший рік царювання Олександра III, мали з'ясувати: 1) які сторони економічної діяльності євреїв найшкідливіше впливають на побут корінного населення даних місцевостей; 2) які зміни в чинному законодавстві треба здійснити, і як зробити, щоб євреї не обминали їх і що треба заподіяти аби паралізувати шкідливий вплив євреїв; 3) які виникають труднощі при реалізації законодавства про євреїв. Відповідно до поставлених завдань комісія дійшла висновків про те, що «антиєврейські безлади є тільки протестом проти експлуатації євреями корінного населення», «єврейські торговельні заняття приносять навряд чи менше користі, ніж шкоди», «експлуатують корінне населення й тому шкідливо впливають на його моральний і матеріальний добробут»¹³. Тієї ж формули, зауважував російський дослідник монархічного руху Л. Размолодін, дотримувалися і чорносотенці, антисемітизм яких, переконаний він, носив не расовий характер, а ґрунтувався на релігійних, політичних і економічних факторах. Монархісти відповідальність за погроми покладали на самих «талмудствующих жидів» в зв'язку з їхньою «екстериторіальністю» і «універсальністю» (джерело паразитарної поведінки євреїв, вважали чорносотенці, міститься в самій релігії юдаїзму, що підносила євреїв над іншими народами як виключну націю), а також економічною (експлуатація населення) та політичною (участь в революції) діяльністю, «яка приводила до руйнації традиційних форм релігійного та соціального життя і стихійному викиду енергії мас»¹⁴.

З «економічною» частиною даного обвинувачення певною мірою погоджується Степанов, опонент Размолодіна, роблячи висновок про те, що сільські погроми багато в чому спричинялися бажанням розірвати борговий зашморг, який затягнули на шиї селянина лавники, лихварі і шинкарі. Кращого випадку розквитатися з кредитором, ніж як під шумок монархічних контрманіфестацій, не виявлялося¹⁵.

Степанов наводив приклади коли приводами до погромів слугували саме непопулярні заходи єврейської буржуазії – низькі розцінки праці, підвищення цін на товари і т. п. Погроми, що виникли на хвилі невдоволення економічними відносинами, він назвав «збоченою формою класового протесту»¹⁶. Такої самої точки зору дотримується Омельянчук: «антисемітизм був збоченою формою класового руху і відбивав соціальні протиріччя між працею та капіталом, в першу чергу, торговим»¹⁷. Установка на «банальний грабунок», проте, в дослідженнях погромів не знята з повістки дня. Так, Кохан, посилаючись на поліцейський рапорт, засвідчував, що у Феодосійському погромі селянство брало участь виключно з метою збагачення¹⁸. Така позиція заноситься з протоколів МВС та спостережень очевидців. Зокрема, респонденти ІВЕТ з Полтавщини писали, що навіть чутки про те, що «десь євреї стріляли в портрет Государя Імператора», які спровокували погром у сл. Кишенці Кобеляцького повіту, були звичайною «агітацією», тоді як громили керувалися міркуваннями «чистого грабунку і підпалом»¹⁹. Зрештою, на думку автора статті в «Єврейській енциклопедії», сучасника 1905 року, селяни брали участь у погромах виключно з метою наживи. «Ані явно вираженої расової ворожнечі, ані економічного антисемітизму тут не було», – пояснював мотиви погромників дописувач енциклопедії, у той час коли зовнішні причини (політична агітація) могли носити лише підбурюючий характер, «і... мати успіх лише завдяки внутрішнім елементам»²⁰.

На нашу думку, обидві крайні позиції варто розглядати разом і неодмінно в спілці з іншими неекономічними причинами погромного руху. «Класовий підхід» до євреїв багатих, яких можна було трошити і до євреїв бідних, яких треба було залишити в спокої, в селян далеко не завжди витримувався. Прикладів про таку диференціацію респонденти ІВЕТ подавали небагато. Зокрема, під час погрому у Ріпках дійсно «бідних євреїв не чіпали», і загалом, підкреслював інформатор, «місцеві селяни живуть дружно з євреями, завдяки яким вони заробляють візництвом»²¹. Подібна обмовка дуже важлива: селяни, попри патріотичні почуття, діяли прагматично, враховуючи спільні з незаможними євреями господарські інтереси, а не усвідомлені класові.

Однак, якщо навіть не придиратися до прихованої суті свідчень про випадки, де селяни щадили євреїв, загальний комплекс документів та свідчень говорить не на користь тези про

«збочений класовий характер» погромів. На Чернігівщині, за даними документів фонду Чернігівського губернського присутствія ДАЧО, більшість жертв нападів з числа євреїв не мали ніякого відношення до селянського малоземелля, низької оплати праці та інших соціально-економічних причин невдоволення селян своїм матеріальним станом, а отже, не вступали з ними у нерівноправні економічні відносини. Це бачимо із даних про суми збитків, заподіяних єврейським сім'ям. Зокрема, в с. Козел Чернігівського повіту від погрому 24 жовтня постраждало 7 сімей. Дві сім'ї задекларували збитків на суму в понад 3500 крб., решта – від 200 до 500 крб. У с. Ведильці того ж повіту з огляду на суму збитків заможних євреїв не було зовсім²². Про те, що в цьому регіоні погромники нерідко приступали до розбирання майна спочатку саме єврейської бідноти робила висновок Морозова²³. Інший сюжет: у Гадячі цілий квартал, населений єврейською біднотою, був розтроснений за дві години, а постраждалим залишилися самісінькі голі стіни. В той же час садиба багатія Зороховича залишилася цілою, оскільки той встиг відкупитися від громил, зауважував Степанов²⁴.

Подібні факти, які вказували на фронтальність погрому етнічної меншини, наштовхують на розуміння присутності реальної національної ворожнечі замість класової. Омелянчук з цього приводу вірно зауважив: хоча більшість євреїв жила в злиднях, в автохтонного населення склалася стійка асоціація між етнонімом «єврей» і заняттям торгівлею. Свої слова Омелянчук підкріплював статистичними даними – на кінець ХІХ ст. 37,8% працездатних євреїв України були задіяні в торгівлі²⁵. Відповідно, вчинки, якими нерідко грішили торговці та лихварі – обман, грошоловство, жадібність – з соціальної площини переносилися в національну, допомагаючи формувати в колективній свідомості селянина почасти непривабливий образ єврея і, зрештою, виливалися в суто побутову неприязнь. Н. Романович-Ткаченко уривком наводила спомина юнацьких років, який свідчив на користь того, що антисемітизм був стійким побутовим явищем ще задовго до погромної хвилі 1905 р. У Гуляй-Полі десь на рубежі століть їй довелося побачити сцену побиття селянином єврейського підлітка, що супроводжувалася лайкою «геть до своїх Палестин, щоб і духу твого не було»²⁶. Побиття євреїв у Кременчузі влітку 1905 р., судячи з матеріалів єврейської газети «Восход», було загалом настільки звичайним явищем, що на це просто перестали звертати увагу представники влади²⁷.

Акцентуація економічних причин погромів примушує думати про те, що погромна хвиля була позбавлена якогось політичного змісту, що, звичайно, було зовсім не так. Очевидне, що автори згадуваної статті енциклопедії і «Аграрного руху в Росії» зовсім спрощено підійшли до мотивації селян-погромників, виокремивши або класові або суто кримінальні причини. Заперечення ними ідеологічних мотивів, окрім бажання пожитися чужим добром, визнаємо доволі короткозорим аналіз ситуації. У Ніжині, наприклад, обкрадання євреїв були скоріше наслідком, ніж рушійною силою погрому. Тут погром почався у відповідь на мітинг демократичних сил, розривання портретів царя та стрілянину, а завершився приведенням студентів учительського інституту до присяги на вірність цареві. Після селяни вимагали закриття інституту та виселення євреїв з міста або позбавлення їх права оренди чи торгівлі. Представники постраждалої в ході погромів нацменшини обвинувачувалися в підтримці антидержавних заходів. Фактично селянство, яке було головною силою антидемократичного виступу, висунуло політичну програму дій по недопущенню зміни державного ладу та його захоплення євреями, чого надзвичайно опасалися селяни²⁸.

Омелянчук вважає, що подібні обвинувачення, звичайно, мали під собою ґрунт. Спираючись на наведені ним аргументи, спробуємо прокоментувати авторську позицію. По-перше, сіоністи публічно визнавали ПРР «поворотним пунктом єврейської історії», а антимонархічний виступ 1905 року – «єврейською революцією». По-друге, для більшості населення не було секретом, що в діях опозиції активну участь брала єврейська молодь. За умов нерівних можливостей донесення інформації для влади та опозиції, це ставало аргументом на користь царату. Протягом 1901–1904 рр. у Київському судовому окрузі євреями було здійснено 48,2% всіх політичних злочинів, в Одеському – 55%²⁹. Додамо, що широка участь єврейської молоді в революційному русі не могла бути непоміченою і селянами. У Ніжині єврейська молодь встигла намулити очі селянам участю у біржах – партійних зібраннях, на які приносилася вогнепальна зброя³⁰. А в околицях Почаїва у червні 1907 р. погром ледь не спалахнув після того, як селяни дізналися про спробу підризу лаврської друкарні есерами, серед яких виявилось два євреї³¹. По-третє, єврейське питання ставало вагомим пунктом чорносотенної пропаганди. Омелянчук

цитував видного монархіста В. Шульгина, котрий звинувачував російський визвольний рух в засиллі єврейства, називаючи його «кістяком» революції. Подібне зауваження, на думку дослідника, чітко виражало позицію російських консерваторів в єврейському питанні і було вагомим аргументом в антиреволюційній пропаганді³².

На користь політичних факторів антиєврейського руху вказують і реальні побоювання з боку представників влади неконтрольованих дій населення, яке не поділяло революційної ейфорії щодо переслідування семітів.

Загалом, стислий період погромної хвилі у жовтні 1905 р. в Україні не можна представити як раптове явище. Наростання етнічного конфлікту відбувалося поступово. Омельянчук на користь цього наводив приклад запису меморандуму царю члена Ради МВС у чернетці генерала Є. Богдановича, який застерігав з приводу прогнозованих жорстких єврейських погромів на півдні та південному заході країни³³. Таким настроєм сприяла всіляка небувальщина, що побутувала у селах, про «агітаторів» та «демократів», серед яких було чимало євреїв. Прикладом можуть бути селянські чутки в с. Синій Колодезь Новозибківського повіту, описані Дроздовим: «якщо в село являться демократи, то їх ліпше не чіпати, бо вони почнуть підпалити»³⁴. Поступово в селян формувалася чітка установка на тотожність єврейства і демократії – невідомого явища, від якого слід чекати лише одних негараздів. Маніфест 17 жовтня, в такому випадку, з демократичними маніфестаціями, що послідували вслід за ним, словами Омельянчука, ставав «ґнотою для цієї бомби (погромів – Д. К.)»³⁵. Такої саме думки дотримувалася Морозова, вказавши на жовтневі мітинги, як на один призвідників погромів³⁶. Не готові до швидкого стрибка в демократію, політичної публічності, дивергенції соціальної поведінки, селяни виступили на захист знайомого їм соціального порядку, який попри свою недосконалість все ще залишався оплотом певної стабільності та політичного світогляду більшості аграрного населення імперії.

Хронологія жовтневих днів в Україні виглядала наступним чином: демонстрації, влаштовані демократично спрямованою інтелігенцією та партіями на честь Маніфесту, – тимчасове затишшя – погромна декада. Насиллю передували «дні свободи» з мітингами та демонстраціями, в яких активну участь брала єврейська молодь. Потім наступала пауза в один-два дні марного очікування реакції влади, яка на місцях увійшла в ступор. Ця тиша за умов практичної відсутності конкретних дій поліції та місцевих органів, наповнювався чутками про царські маніфести «бити жидів», про «наругу» євреїв над державними символами. У Репкінській волості поштовою до погромів, вказував респондент ІВЕТ, послужила бездіяльність правоохоронних органів під час Чернігівського погрому, що було розцінене селянами-свідками події як «дозвіл бити панів та євреїв»³⁷.

Загалом, тема чуток, які приводили механізм погрому в дію, може послужити окремим предметом етнологічного дослідження. В нашому випадку публіцисти, мемуаристи та історики зафіксували їхню виключну роль в закріпленні у селянській свідомості правомірності погромних дій. Так, у Суразькому повіті погромам передували чутки про те, що «цар поїхав закордон і наказав до січня бити жидів і панів»³⁸. Те саме вказував і анонімний автор статті про селянський рух на Чернігівщині: серед селян поширювалися чутки про височайший маніфест або закон, який ніби дозволяє відбирати майно в поміщиків та євреїв. На користь своїх доводів селяни наводили приклади відсутності реакції з боку поліції. Посилаючись саме на цей міфічний «закон», 26 жовтня 1905 р. жителі с. Кусеї Городнянського повіту увірвалися до маєтку Залмана Лакпетанова, розібрали хліб з його комор та вигнали худобу³⁹. Кривавим подіям у Семенівці Чернігівської губернії передували підпал церкви, винуватцями якого охоче назвали євреїв (пізніше слідство показало, що пожежа була справою рук провокаторів). Розголос про злочин викликав зрозумілу зворотню реакцію простого люду, який почав трощити домівки сусідів-юдеїв⁴⁰.

Питання про те хто поширював ці чутки – самі селяни, революціонери, провокатори від влади – залишається в історичній літературі фактично без відповіді. Але дві точки зору, хоча і слабо аргументовані, ми все ж таки маємо. Зокрема, Маслов звинувачував в їх поширенні, по-перше, місцеву адміністрацію та духовенство. Не в тому сенсі, що вони поширювали заздалегідь невірну інформацію, а через те, що своїм мовчанням зумовили гру уяви селянства про октройовані свободи. По-друге, «агітацію реакціонерів». Приховування Маніфесту, пере-

конувався історик, призвело лише до того, що «свобода», яку декларував документ, трактувалася реакціонерами як свобода протягом певного часу громити євреїв та інтелігенцію, а селяни, які охоче приступили до цього, вже від себе до погромного списку додали ще й поміщиків⁴¹. Якщо з першою позицією погодитися можна, то друга викликає заперечення – на момент погромної хвилі реакційні елементи ще не були організаційно згуртовані і не могли реально впливати на настрої великої кількості населення.

Тезу про чорносотенні провокації погромів обстоював російський публіцист Р. Оленін, який свідчив, що на Полтавщині закликів до активних дій проти євреїв із середовища самого селянства загалом не було і погромам передувала «тривала та енергійна агітація» з боку чорносотенних елементів⁴². Деякі дописувачі «Аграрного руху» до винуватців погромів відносили окремих представників сільської влади. Зокрема, селяни с. Личищи Стародубського повіту, за повідомленням респондента ІВЕТ, погромили 13 садиб євреїв «за навіюванням волосного старшини... і місцевого диякона..., а на погром зграю громил водили сільський староста і волосний суддя, які начепили посадові знаки»⁴³. Степанов в цю історію вніс правку: це сільський староста Л. Михалдик переконував селян в тому, що в Стародуб прийшло розпорядження бити євреїв. Під гарячу руку личищан потрапили не лише євреї, але й односельці, які підтримували економічні відносини з юдеями⁴⁴.

Український радянський історик С. Глушко винними в поширенні чуток назвав поліцію та чорну сотню, але з тією різницею від Маслова, що ця справа була не «агітацією» реакції, яка скористалася пасивністю селянства, а справжньою провокацією з її боку. Проте, підводячи причинність погромів до злого наміру влади, історик заперечив сам собі: «приглядаючись до маніфестацій і наслуховавшись політичних промов на мітингах з закликами скинути царя, розігнати поліцію й жандармерію і взагалі знести капіталістичний лад, все це селяни зрозуміли і тлумачили по-своєму: «значить царя немає, поліції немає, а тому бий панів та жидів»⁴⁵.

Сучасна історіографія не знімає відповідальності з влади за погроми. Не дивлячись на привернення частини погромників до карної відповідальності, факти сприяння або нейтралітету з боку поліції погромникам свідчать на користь цього. Питання лише в різних відтінках співучасті влади: від халатного потурання погромникам до реальних провокаторських дій. Для нас з'ясування правди принципове з точки зору розуміння рівня самостійності дій селянства. Ізраїльський історик Ш. Етінгер відповідальність за погроми цілком покладав на царський уряд, який провадив політику національної ворожнечі, нацьковування християнського населення на євреїв. Юдофобія, таким чином, за умов розхитання підвалин самодержав'я ставала засобом утримання монолітності російської нації («російської», звичайно, в тодішньому сенсі – всього триєдиного руського народу)⁴⁶.

Подібну точку поділяв Степанов, згодний з тезою про причетність влади до влаштування погромів. Слабке місце даного твердження – відсутність документальних доказів – історик пояснив так: попри офіційні заяви припинити безладдя і насилля над іногородцями марно шукати архівні свідчення про організацію погромів з боку влади. При бажанні частини самого народу, переконаного у санкції трону на розправу з євреями, демократами, соціалістами та іншими опозиційними елементами монархії було достатньо позиціонувати себе в якості негласного протектору погромників. Тож причетність монархії до погромів ним виводиться умоглядно з самої логіки дій влади⁴⁷. Позицію Степанова багато в чому розділив Омельянчук: влада якщо не провокувала погроми, то і не заважала їм. Більше того – виправдовувала, про що, на його думку, красномовно свідчить лист Миколи II від 27 жовтня 1905 р. матері імператриці Марії: «Народ обурився нахабством і зухвалістю революціонерів та соціалістів, а оскільки 9/10 з них жиди, то і вся злість посипалася на них, звідси єврейські погроми»⁴⁸. В дослідженнях Морозової наводяться відповідні приклади. У Новозибкові погром почався після того, як справник на базарі оголосив селянам про те, що «конституцію... вигадали вороги наші – євреї» і «з ними треба розправитися». Селяни, отримавши фактичну санкцію на насилля, не забарилися із нападом на євреїв. У Веркіївці Ніжинського повіту становий пристав, побачивши юрбу селян, яка у нерішучості зупинилася біля садиби Хоцкевича, вигукнув до неї, щоб вона була ворогів царя, чим і спровокував погром⁴⁹. Чи було вкидання в народ подібної інформації власною ініціативою місцевих поліцейських чинів, чи діяли вони за невідомою нам вищою вказівкою – ці питання залишаються поки що без відповіді.

Однозначність розуміння руки влади у влаштуванні погромів засуджується сучасним російським істориком М. Размолодіним, який акцентував слабкі місця теореми про чорносотенний слід в погромній хвилі: 1) погромний рух хронологічно з'явився раніше організаційного оформлення чорносотенних організацій (дослідник не враховує «Російське зібрання»), що й зумовило, переконаний він, відсутність документальних свідчень причетності правих до масового насилля і даних про спроби їх конспірації; 2) припинення погромів після оформлення чорносотенних союзів; 3) законослухняний характер правомонархічних організацій; 4) неефективний засіб досягнення партійних цілей; 5) погроми дискредитували монархістів і суперечили їх релігійній орієнтації. Певність радянських істориків в тому, що темна маса скеровувалася чорносотенцями, на думку історика, пов'язана з тим, що частина погромників дійсно потім увійшла до складу монархічних організацій, керівництво яких виступило на захист громил. Крім того, ліберальні та ліві ЗМІ революційного часу схильні були приписувати політичні злочини своїм опонентам, яких без розбору на прибічників СРН та націоналістів об'єднували в одне поняття – «чорна сотня». На питання кому ж були вигідні погроми Размолодін дав неочікувану відповідь – сіоністам, котрі ніби провокували християнське населення до неправомірної поведінки з метою гуртування довкола себе єврейської громадськості перед обличчям «колективного ворогу»⁵⁰.

Нам здається, що відповідь на питання про причинність погромів і причетність до них влади, політичних партій та груп неможливе отримати без залучення широкого кола різноманітних джерел. До того ж воно потребує синтетичної оцінки різних авторських позицій в історіографічному дискурсі. Виходячи з порівняння та аналізу різних історичних точок зору, а також доступних нам першоджерел, можемо пояснити причини антиєврейських виступів селянства наступним чином. По-перше, поширенням по селах чуток про те, що цар підписав Маніфест 17 жовтня під тиском євреїв, які тепер ймовірно встановлять своє панування над православним населенням, або про те, що ніби був виданий «таємний маніфест», який дозволяє їм розорювати євреїв і т. д. У селянській свідомості встановлювався порочний зв'язок євреїв, які через посередництво опозиційних організацій добивалися національного рівноправ'я, з демократами, соціалістами та іншими «ворогами» престолу і церкви. Дати відсіч євреям, в розумінні селян, ставало, по суті, справою загальнонаціонального значення. По-друге, ворожим ставленням селян до євреїв через проміжне становище, яке займали на ринку землі і в торгівлі представники єврейської буржуазії. Беручи землю в оренду й передаючи її селянам у суборенду за спекулятивною ціною, єврейські агробізнесмени виглядали в очах злиднених селян гіршими експлуататорами, ніж «свої» пани. Купуючи роздрібну продукцію в крамницях євреїв, селяни обурювалися завищеною вартістю товару і переносили своє обурення з соціальної площини в національну. По-третє, ворожнечі християнського та юдейського населення сприяла стратегія виживання єврейства як нацменшини: ізольоване життя від іновірців, закритість своєї культури, підтримка чистоти національної ідентичності, уникання шлюбів з українцями тощо. Національно-релігійна відокремленість єврейських громад звужувала їхню контактність із автохтонним населенням, робила її чужою, незрозумілою, а нерідко в усвідомленні слов'янського елемента й ворожою для сумісного співіснування. Звідси – фронтальність погромного руху, якого не уникали навіть ті євреї, матеріальне становище яких було не кращим за селян-українців.

Для спалаху погромів, проте, заявлених причин було недостатньо. Для наростання погромних настроїв потрібний був зовнішній поштовх, певна гарантія безкарності, яка мала б об'єднати погромників та стимулювати їх до протиправних дій. Мовчанка влади на «шабаш», влаштований опозицією в містах, а також провокаторські заяви представників влади, чутки, що за умов інформаційного голоду наповнювали села, заводили механізм насилля і вели до трагічних наслідків. Про те, що в силах влади було контролювати ситуацію, яка склалася, непрямо свідчив той факт, що погроми припинялися за прямою її вимогою, а пізніше і суворо присікалися. Вочевидь, поспіх, з яким царат почав вгамовувати селян, був пов'язаний з тим, що одразу після погромів євреїв та демократичної інтелігенції (повторимося, що це об'єктивно було в інтересах режиму), селяни приступили до розбирання та підпалу майна поміщиків. До цього моменту погроми розвивалися як цілком стихійний рух. Він знаменував вихід селянства на політичну авансцену як самостійної соціальної сили, якій бракувало на той момент

політичної свідомості та організації, здатної каналізувати соціальну енергію селянства в потрібне річище. Коли така організація з'явилася (Селянський союз), впорядкований селянський рух швидко позбавлявся антисемітизму, публічно засуджував його і навіть виступав союзником єврейських лівих партій.

Погроми, як драматична сторінка вітчизняної історії, є особливою темою взаємовідносин українське селянство – єврейство. Специфіка цієї тематики – в розбіжності поглядів дослідників на роль та місце самого селянства в погромних актах (від ролі обдуреної реакцією маси до прагматичних грабінників), які умовно ми поділили на економічні та політичні. При цьому економічні виходять з двох позицій – класової та кримінальної, а політичні – з відгуку селянства на демократичну трансформацію суспільства та його реакції на суспільно-політичну активність єврейства. Подібна розбіжність свідчить про неповноту в історичній науці досліджень як природи погромів в цілому, так і участі селянства в них окремо, що можна пояснити тривалим униканням серйозного розгляду цього питання. Так, представники дожовтневої історіографії ліберального та лівого таборів дотримувалися чіткої установки на провокуючі дії влади та чорної сотні, а консервативного – були схильні демонізувати євреїв як призвідників революції та винуватців загострення міжнаціональних відносин. У радянській історіографії тема антисемітизму була «незручною»; участь селянства в погромах демонструвалася неохоче. Сучасна історіографія отримала можливість враховувати полярні точки зору на причинність погромів, мотивацію представників різних соціальних груп населення, характер взаємовідносин група-партія-влада в контексті антисемітських виступів. Синтетичний підхід до проблеми погромів, впевнені, дозволить надалі ширше розглянути як участь селянства в погромах, так і розкрити поняття «селянський антисемітизм».

¹ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.: Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского, В. С. Голубева, В. Г. Громана [и др.]. – СПб., 1908. – Ч. 1. – С. 115.

² Погромы в России // Еврейская энциклопедия / [Под общ. ред. Л. Каценельсона и Д. Г. Гинцбурга]. – СПб., б.г. – Т. 12. – С. 611–622.

³ Алмазов П. Наша революция (1902–1907): Исторический очерк. – К., 1908. – 727 с.; Крестьянские беспорядки в Черниговской губернии в 1905 году // Исторический вестник. – 1913. – № 132. – С. 853–871.

⁴ Глушко С. З селянських рухів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 9–63; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1978. – 360 с.; Кудлай П. Д. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році // Наукові записки КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – 1955. – Т. 14. – Вип. 6.: Історичний збірник. – С. 45–68.

⁵ Дроздов И. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. – М.-Л., 1925. – 188 с.

⁶ Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография. – К., 2006. – 744 с.; його ж. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.): Монография. – К., 2000. – 168 с.; Степанов С. Черная сотня. – М., 2005. – 544 с.

⁷ Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України) // Judaica Ukrainica. – 2012. – № 1. – С. 111–141; Кохан А. А. Еврейские погромы 1905 года в Крыму и полиция // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 97. – С. 106–113; Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2009. – 300 с.; Морозова Г. Єврейські погроми у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6 (24). – С. 124–136; Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 248 с.

⁸ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг... – С. 384–385.

⁹ Троцкий Л. Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. – М., 1991. – С. 44.

¹⁰ Рафес М. Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда»). – М., 1920. – С. 7–8.

¹¹ Дроздов И. Аграрные волнения... – С. 142–144.

¹² Очерки по истории еврейского народа / под ред. Шмуэля Эттингера; пер. с иврита. – Тель-Авив, 1972. – Ч. 5.: Новое время. – С. 557.

¹³ Гаухман М. «Криві дзеркала»... – С. 114–115.

¹⁴ Размолодин М. Л. К вопросу об участии черной сотни в еврейских погромах в России в октябре

- 1905 г. // Вестник Томского Государственного Университета – 2011. – № 346. – С. 86; його ж. Некоторые мысли по поводу т.н. «еврейских погромов»: Часть I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gusline.ru/analitika/2012/04/28/nekotorye_mysli_po_povodu_tn_evrejskih_pogromov/.
- ¹⁵ Степанов С. Черная сотня... – С. 83.
- ¹⁶ Там само. – С. 104.
- ¹⁷ Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи... – С. 81.
- ¹⁸ Кохан А. А. Еврейские погромы... – С. 111.
- ¹⁹ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг... – С. 326.
- ²⁰ Погромы в России... – С. 619–620.
- ²¹ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг... – С. 358.
- ²² Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 18. – Спр. 60. – Арк. 8–17.
- ²³ Морозова Г. Єврейські погроми... – С. 126.
- ²⁴ Степанов С. Черная сотня... – С. 107.
- ²⁵ Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи... – С. 80–81.
- ²⁶ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки зі споминів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 103.
- ²⁷ Вирський Д. Єврейський погром восени 1905 р. у Кременчузі // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 112–113.
- ²⁸ Алмазов П. Наша революция... – С. 585; Кудінов Д. В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 98–100.
- ²⁹ Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины... – С. 79.
- ³⁰ Кудінов Д. В. До питання революційних подій... – С. 96–97.
- ³¹ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 131.
- ³² Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины... – С. 79.
- ³³ Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи... – С. 111.
- ³⁴ Дроздов И. Аграрные волнения и карательные экспедиции... – С. 40.
- ³⁵ Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи... – С. 111.
- ³⁶ Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України... – С. 61–62; Морозова Г. Єврейські погроми... – С. 126.
- ³⁷ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг... – С. 358.
- ³⁸ Дроздов И. Аграрные волнения и карательные экспедиции... – С. 143.
- ³⁹ Крестьянские беспорядки в Черниговской губернии... – С. 867.
- ⁴⁰ Степанов С. Черная сотня... – С. 80.
- ⁴¹ Маслов П. Крестьянское движение 1905–7 г. // Общественное движение в России в начале XX в. / [Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова]. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 240.
- ⁴² Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция. К характеристике освободительного движения в Малороссии // Русское богатство. – 1907. – № 2. – С. 156.
- ⁴³ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг... – С. 385.
- ⁴⁴ Степанов С. Черная сотня... – С. 108.
- ⁴⁵ Глушко С. З селянських рухів... – С. 56–57.
- ⁴⁶ Очерки по истории еврейского народа... – С. 561.
- ⁴⁷ Степанов С. Черная сотня... – С. 93.
- ⁴⁸ Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины... – С. 115.
- ⁴⁹ Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України... – С. 64–65; Морозова Г. Єврейські погроми... – С. 125.
- ⁵⁰ Размолодин М. Л. К вопросу об участии черной сотни в еврейских погромах... – С. 86–87.

Рассматривается комплекс исторической литературы, в которой освещается проблема еврейских погромов, прокатившихся по территории Украины в октябре 1905 года. В центре внимания – понимание авторами научных работ причинности крестьян-

ского антисемитизма, места украинского крестьянства в еврейских погромах, связи погромов с правительственной деятельностью и пропагандой российских консервативных партий.

Ключевые слова: крестьяне, евреи, «дни свобод», погромы, антисемитизм, черносотенцы.

The complex of historical literature reviewing the problem of anti-Jewish pogroms broken out on the territory of Ukraine in October 1905 is investigated. Understanding of the reasons of peasants anti-Semitism in scientific publications, the role of Ukrainian peasantry in anti-Jewish pogroms, pogroms connection with government activity and Russian conservative parties' propaganda are in the spotlight of the research.

Keywords: peasants, Jews, «Freedom Days», pogroms, anti-Semitism, the Black hundreds.